

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Budapest

Kóczán-Vörös Viola

„Határátlépések.”

Irodalmi, társadalmi és földrajzi határok

Isabella Bird *The Golden Chersonese and the Way Thither*

című művében

A doktori értekezés (PhD) tézisei

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Hargittay Emil DSc. egyetemi tanár

Témavezetők: Dr. Reuss Gabriella egyetemi adjunktus

Dr. Almási Zsolt egyetemi docens

2019

1. A kutatás előzményei

Disszertációm középpontjában Isabella Bird *The Golden Chersonese and the Way Thither*¹ [Az Arany Szigetvilág és az odavezető út] (1883) című kötete áll. Ez a mű a XIX. századi, Viktória-kori angol női úti irodalom eklatáns, bár a magyar olvasóközönség számára kevésbé ismert példája: a szerző 1879-ben Dél-Kelet Ázsiában, a Maláj-félszigeten tett öthetes látogatásáról, és az oda vezető útról szóló beszámoló. Témaválasztásom elsősorban arra a személyes okra vezethető vissza, hogy 2010-ben családi okokból lehetőségem nyílt fél évet Kuala Lumpurban, Malajzia fővárosában töltve a helyszínen kutatni, a könyvtárak, helyi kiadású művek, és az ún. 'Rare Collection' gyűjteményéből szemezgetve. Itt szembesültem azzal a hihetetlen mennyiségű, a gyarmati érából származó, női szerző tollából született művel, visszaemlékezéssel, önéletírással, levelezéssel, amelyek tanulmányozása a kutatómunka kezdő lépését jelentette, s amelyek nyomán eljuthattam egy szélesebb perspektívából, tágabb elméleti keretből szemlélt összefüggésrendszerhez. Ennek érdekében elengedhetetlen volt a szövegforrások körének leszűkítése, egyúttal a vizsgálati aspektusok kibővítése. Dolgozatomban céloom a *határátlépés* motívumának irodalmi, társadalmi és földrajzi szempontú értelmezése Bird kötetének segítségével. Választásom azért esett Birdnek erre a művére, mert e kötetben a disszertáció címében megfogalmazott *határátlépés* mozzanata mint az elemzési szempontokban fellelhető közös motívum több szinten is megjelenik. Irodalmi tekintetben a szöveg kapcsán felmerülő műfaji határokat vizsgálom, társadalmi szempontból a Viktória-kori férfi-női szerepek között húzódó választóvonal átjárhatóságát, végül a tényleges földrajzi határok kapcsán egy posztkolonialista értelmezés révén mutatom be a művet.

A vizsgálati szempontok részletes kifejtése a következőképp történik: a műfaji elemzésben rámutatok, hogy a *Golden Chersonese* írója ugyan saját művét az úti irodalom („literature of travel”) kategóriájába sorolja², de a szöveg formai-szerkesztési jellegzetességeiből kifolyólag, illetve az önéletrajzi jegyek okán a kötet más műfaji csoportokba is illeszkedhet még (levél, önéletírás, memoár). Itt különböző szövegcsoporthoz, műfaji egységekhez, s a köztük lévő határok elmosódottságára kerül a fókusz. A fikatív és nonfikatív közti különbség szintén nagy hangsúlyt kap ebben a szakaszban. A *Golden Chersonese* kapcsán szóba jöhető lehetőségek vizsgálata után az úti irodalom részletesebb elemzése révén pontosabban körvonalazódik a kép a kötet műfajával kapcsolatban, nem felejtve ugyanakkor azt a derridai mondatot, miszerint mielőtt valamiről kijelentjük, melyik műfajhoz sorolható, rögtön normákkal, és átléphetetlen demarkációs vonalakkal találjuk magunkat szemben.³

Ezután erősen szociológiai beágyazottságú kérdésfelvetések következnek: a női szerepeket tárgyaló fejezet ('Női szerepek, női utazók, női szerzők') a korabeli brit társadalmi viszonyokat, a női-férfi szereprendszer elemeit vizsgálja – egyfelől a *Golden Chersonese* illetve Isabella Bird, valamint más utazó- és íróknak és férfi írók művei kapcsán. A fejezet során azokat a jellegzetességeket vizsgálom a műben, amelyek a korszak hagyományos női nemi szerepeinek megfeleltethetők, illetve amelyek azoknak éppen ellentmondanak. Itt külön foglalkozom a

¹Isabella BIRD, *The Golden Chersonese and the Way Thither* Uckfield, Rediscovery Books Ltd. published in association with the Royal Geographical Society, 2006. A továbbiakban a cím hosszúsága miatt a kötetet röviden, *Golden Chersonese*-ként említem.

² BIRD i.m. ix.

³ J. DERRIDA, *The Law of Genre = Inquiry*, 1980, vol. 7, no. 1, 55–81

női szerepek, a női utazók és a női szerzők három, egymástól olykor határozottan elkülöníthető csoportjával, azaz azokkal a sajátosságokkal, amelyek esetenként csak az egyik kategóriára érvényesek e három csoport közül. De vizsgálom az olyan ok-okozati viszonyokat is, ahol az egyik kategória – jellemzően a korszak nőiszerep-felfogása – sajátosságaiból fakadóan, abból egyenesen következtetve mutathatók ki a másik két csoportban megfigyelhető jellegzetességek.

Mivel a korszak történelmi és társadalmi meghatározottsága megkívánja (Viktória-korszak, brit birodalmi terjeszkedés, gyarmatosítás), az utolsó fejezetben egy lehetséges posztkolonialista értelmezés fényében mutatom be a művet. Ezen belül Mary Louise Pratt fogalmai segítségével világítok rá, mit takarnak Bird kötetének esetében a „kontaktzóna”, a „monarch-of-all-I-survey” jelenet, illetve az „anti-conquest narratíva” kifejezések. A fejezet során kulcsfontosságú, hogy bár nyilvánvalóan a „klasszikus” posztkolonialista elméletírók szempontjait és megállapításait figyelembe véve, mégse pusztán a „nyugati” avagy volt gyarmatosítói elemzői szempontok, szövegforrások nyerjenek teret, hanem megpróbáljam a „másik oldal” – azaz a gyarmatosítottak – nézőpontját is bemutatni.

2. A követett módszertan

A dolgozat során a szövegnek az egyes szempontok szerinti vizsgálatánál minden esetben az a feltételezésem, hogy a természettudományoknál használatos pontos kategorizáció helyett az irodalom területén sokkal inkább spektrum- vagy skálaszerű megközelítésre, ábrázolásra van szükség. Az egyes fejezetekben foglaltak ezen technikával értelmezhetők. A *Golden Chersonese* azért is szolgálhat megfelelő alapul egy ilyen jellegű elemzéshez, mert általa nyilvánvalóvá válik, hogy jelenlegi terminológiánk nehézkesen alkalmazható akár a nemi szerepek, akár a gyarmatiság kérdéskörén belül felmerülő „mi” vs. „ők” kettősségének kiegyenlítésére. Ehhez kapcsolódóan arra is rámutatok, hogy mind a kolonializmus, mind a posztkolonializmus „Kelet” vs. „Nyugat” problematikájának leírására tett erőfeszítéseink jelenlegi fogalmainkkal hiábavalónak tűnnek. Annál is inkább, mert már e két fogalom határa is sok kérdést vet fel, csupán egymáshoz viszonyítva definiálhatók. Ennek a felvetésnek megfelelően dolgozatomban e két fogalmat idézőjellel használom.

A fogalmaknak, illetve az egyes kategóriáknak spektrum- vagy skálaszerű elrendezése biztosítja a határok elmosódottságát, az átmenetet, tehát a *határátlépést*. Élesen nem elhatárolódó, egymáshoz kapcsolódó, és értelmüket az egymástól való különbözőségükben elnyerő halmazokról van szó, ahol a skálán elhelyezkedő egyes pontok csak minimálisan térnek el egymástól. Ez a minimális különbség, valamint a különbségek tükrében elnyert identifikáció határozza meg az adott fogalmaknak a skálán elfoglalt helyét. Hogy konkrét példával éljek: a műfajmeghatározás problematikáját vizsgáló táblázatban mutatom, ahogy az egyes műfaji osztályok – önéletrajz, memoár, levél, úti irodalom – élesen elkülönül(het)nek egymástól. Ugyanakkor minden egyes csoport között megtalálhatóak azok a pontok is – s az (irodalom)tudományos vizsgálódás izgalma nyilvánvalóan nem az egyértelmű „esetek”, hanem a vitatható helyzetek adják –, ahol tulajdonképpen egy-egy tényező, aspektus megváltoztatásával az adott szövegtípus esetén műfajváltás, vagy egy *átmeneti* műfaj kialakulása figyelhető meg.

Ugyanez a skálaszerű elhelyezkedés figyelhető meg a női-férfi szereplehetőségek rugalmasságakor, illetve tulajdonképpen az egész posztkolonialista megközelítés alaptézise: az „itt” és „ott” relativitása ezen az

átjárhatóságon és alakíthatóságon nyugszik. A minimális különbségek sorozata adja ki azt a spektrumot, amelynek két végpontja meghatározható, a köztes állapotok azonban csak a végpontok felől nézve értelmezhetőek.

A különbségekre épülő spektrum figyelhető meg egy még tágabb kontextusban, az idő dimenziójában: a honnan indultunk? és hová jutottunk? kérdésfelvetések jogos, de tökéletesen meg nem válaszolható volta nem csak a kutatási folyamat során, hanem a korszakmeghatározás- illetve -váltás tekintetében is problémaként merül fel. E problémakör (fel)oldására a dolgozatban a *poszt-posztmodern* mintájára bevezetett *poszt-posztkolonializmus* terminust javaslom.

3. Új eredmények

Jeffrey Nealon, szerint⁴ a *poszt-posztmodern* felé való elmozdulás egyik kulcsmomentuma kétségkívül az volt, amikor John Frow 1997-es esszékötetének, a *Time and Commodity Culture: Essays in Cultural Theory and Postmodernity*-nek elején meglépte azt az igeidő-váltást, melynek eredményeképpen a legelső fejezetcím így szól: „What Was Postmodernism?” – azaz: „Mi volt a posztmodern?”⁵ Frow, az irodalomkritikai nézőpontot képviselve, röviden így válaszolja meg a kérdést: „nem több és nem kevesebb, mint az elméletírás egy műfaja”.⁶ Fontos Nealon fenti megjegyzéséhez hozzáfűzni, hogy egy évvel korábban, 1996-ban a Routledge gondozásában jelenik meg a *The Post-Colonial question*⁷ című kötet, melynek sokat idézett, Stuart Hall nevével fémjelzett fejezete már Frow előtt igeidő-váltást implikál: a *When was the „post-colonial”?* *Thinking at the limit* fejezetcím jelentősége a posztkolonializmus tekintetében Frow címadásának funkciójával azonos. Szintén a '90-es évek végén, a Mi a posztmodern? kérdésre – noha még jelen időben –, s inkább társadalomtudományi aspektusból közelítve próbálja megadni a választ Heller Ágnes is, amikor azt állítja: „Röviden, amit most *posztmodern*-nek neveznek, az a 68-as attitűd, gondolkodásmód és képzelet hosszútávú felszívódásának eredménye a modern világban.”⁸

Ugyanakkor mindkét fenti megközelítésben feltűnő, ami a korszakolás kérdéseiben, a stíluselnevezésekről szóló diskurzusban vagy a történelmi események kapcsán általánosságban is gyakran megfigyelhető, hogy a kutató a Mi? kérdést próbálja mindenáron, akár természettudományos módszerek

⁴ Jeffrey T. NEALON, *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*, Stanford, California, Stanford University Press, 2012, x.

⁵ John FROW, *Time and Commodity Culture: Essays in Cultural Theory and Postmodernity*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 13. Összehasonlításként: Az e kötet megjelenését megelőző 10 évben, 1986 és 1996 között New Yorkban majd Londonban négyszer adták ki Charles Jencks *What is Post-Modernism?* című művét. Frow fejezetcímével nyilvánvalóan reflektál Jencks kötetére.

⁶ Frow, *i.m.* 15

⁷ HALL, Stuart, *When was the postcolonial?* = Iain CHAMBERS and Lidia CURTI (Eds.), *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London and New York, Routledge, 1996, 242.

⁸ HELLER Ágnes, 1968. Prelúdium a posztmodernhez = Magyar Lettre Internationale 30. sz. (1998).

segítségével megválaszolni. Spengler megfogalmazásában – egyszerűen többes szám harmadik személyt használva, azaz általánosságban – az „emberek”

minduntalan azt a kérdést tették fel, *mi* a gótika, *mi* az iszlám és az antik városállam, nem pedig azt, hogy egy eleven élet szimbólumainak miért éppen *akkor és ott kellett* felbukkanniuk, miért *ebben a formában* és miért pont *ennyi ideig*.⁹

Ha a fenti javaslat értelmében a poszt-posztmodern mintájára felmerül a poszt-posztkolonializmus mint terminus használata, akkor legelsősorban nem azt a kérdést kell megválaszolni, az analógia tisztázása okán, *mi* a posztmodern, illetve ennek fényében, hogy *mi* a poszt-posztmodern, hogy aztán ezzel párhuzamosan majd a posztkolonializmus és a poszt-posztkolonializmus *definiálása* is megtörténjen. Sokkal inkább arra keressük a választ, hogy a posztkolonializmus, illetve egy lehetséges poszt-posztkolonialista éra, gondolkodás- vagy megközelítési mód *miért ott, akkor, és abban a formában* jelent illetve jelenik meg, ahol, amikor és ahogyan az megtörtént-történik. S valóban, helyénvalóbb lehet itt inkább a jelen idő használata, hiszen a poszt-posztkolonializmus a *ma*, a 2000-es, 2010-es évek problémáival foglalkozik. És noha e dolgozat természetesen nem vállalkozhat társadalomtudományi elemzésre, de nem mehetünk el mellett a tény mellett, hogy az irodalomtudományi posztkolonializmus eredendően történelmi és szociológiai forrásból táplálkozik. Az interdiszciplináris megközelítés elkerülhetetlen, s struccpolitika volna, ha még említés szintjén sem foglalkoznánk a kortárs világpolitikai történésekkel mint a *miért ott, akkor és úgy?* kérdésre adható válaszok háttérösszefüggéseit megvilágító eseménysorozatokkal. Ilyenféleképpen nyilvánvaló, (és még egy irodalomtudományi disszertációban sem szőnyeg alá söprendő tény tehát), hogy a mai világpolitika legjelentősebb össztársadalmi krízisét jelentő migrációs válságot egyfajta *kontra-kolonizációként* avagy a poszt-posztkolonializmus egy központi, meghatározó, bár minden bizonnyal nem kizárólagos mozzanataként kell értelmezni. A *kontra-kolonizáció* (*counter-colonisation*) terminust már az 1930-as években használja Moritz Bonn a brit Nemzetközi Ügyek Királyi Intézetének (Royal Institute of International Affairs) folyóiratában megjelent *The Age of Counter-Colonisation* című munkájában.¹⁰ A két világháború közötti időszakban a szerző a birodalmi politika végéről, az új, „modernebb” világban kialakuló ellen-kolonizáció jelentőségéről ír, a korszak aktuálpolitikai eseményeinek tükrében hangsúlyozva, hogy a kolonizáció kifejezés nem pusztán az elmúlt évszázadok amerikai és brit, hanem a korabeli jelenkori orosz illetve német hatalmi terjeszkedésre is érvényes. Ugyanezt a terminust ugyanakkor megtalálhatjuk napjaink társadalompolitikai diskurzusában is, különösen a francia író Renaud Camus kedvelt kifejezése (*contre-colonisation*) a migráció kapcsán, „revansizmus” értelemben.¹¹ Fontosnak tartom ugyanakkor

⁹ SPENGLER, *i.m.*, 99.

¹⁰ Moritz BONN, *The Age of Counter-Colonisation, International Affairs, (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, vol. 13, no. 6, 1934, 845–847.

¹¹ Ld. a Camus blogbejegyzéseit, „jelentéseit” (*communiqué*) is tartalmazó weboldalt: <http://www.innocence.org/index.php?comdeb=681&cominter=50&page=communiques>, (*Communiqué* n° 857 és 862)

megjegyezni, hogy szándékom szerint e dolgozat a kontra-kolonizációt előjel nélkül, egyéb konnotációktól mentesen, objektív értelemben kívánja használni, egyszerűen a kolonizációs folyamatok *irányának* megváltozását hangsúlyozandó.

Ha tehát a posztkolonializmus során a fő motiváció az volt, hogy a gyarmati érában kialakult, megkövesedett, egyértelműen a gyarmatosítói szempontot tükröző megközelítési módot felváltsa a Másik oldal – vélt vagy valós – nézőpontjának vizsgálata, akkor a poszt-posztkolonializmus definiálásakor is érdemes hasonló logikát követni. Ennek jegyében poszt-posztkolonializmus alatt azt az időszakot, azokat a társadalmi viszonyokat, és az ezáltal az irodalomtudományos közegben is megjelenő értelmezési módot értem, amelyben nyilvánvalóvá válik, hogy a posztkolonializmusban elvárt interpretációs és szellemtörténeti, de általánosságban véve is: az elvárt szociomorális változások nem, vagy csak részben mentek végbe. Mint minden korszakváltás esetében, itt is a hiány az, ami továbblépésre sarkall: ami nem sikerült, ami nem valósult meg, amit kritika ért, az lesz a következő időszak kutatásainak központi tárgya. A gyarmati időszakot követő évtizedek azon törekvése tehát, hogy a hódítói-elemzői szempontból kilépjen, és a Másikét sajátjukká tegye, kudarcba fulladt (erre rimel Spivak gondolata, miszerint az eurocentrikusságból való „kiléphetetlenség” révén az európai ember minden törekvése és legjobb szándéka ellenére is képtelen egyéb szempontok szerint értelmezni a világot, mint a „nyugati”, a „gyarmatosító”).¹² Helyette olyan kihívásokkal kell számolni, amikre minden valószínűség szerint még nem születtek meg, vagy most vannak születőben a megoldási javaslatok, de sejthető, hogy sem a kolonializmus Mi-, sem a posztkolonializmus Ők-központú rendszere nem lesz működőképes. Az előbbi, mert kirekeszt, az utóbbi, mert maga a szándék továbbra is egy (ugyanazon) szempontból indul ki, s minden törekvése ellenére sem képes szervesen fejlődő, természetes és hiteles „Másik” nézőpontot képviselni. A megoldás sokkal inkább ezeknek a kategóriáknak a lebontásában áll: ahogyan e dolgozat is minden egyes fejezetében ezen éles határok, a szigorúan elkülönült irodalmi vagy társadalmi kategóriák között húzódó határvonalak rugalmassága mellett érvel, úgy a poszt-posztkolonializmus is ennek a megközelítésmódnak, az eddig érvényes rendszerezési elvek megkérdőjelezésének nyújthat teret. Ugyanakkor természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy *megkérdőjelezni, átalakítani, „meghaladni”* olyasvalamit lehet, ami létező, egyértelmű, konkrétan meghatározható. Az eddig érvényes besorolási elvek helyett egy kategorizációmentes, új elméleti keretet feltételező megközelítési mód kialakulására van lehetőség, ahol nem a mi-ők, a bennfoglalás-kizárás fogalompárok mentén határozható meg adott irodalom-, kultúra- vagy társadalomtudományi terület, hanem – visszatérve a fentebb javasolt spektrumszerű fogalomelrendezési elvre – a közös pontok tükrében értelmezett különbségek, és az ennek mentén kialakuló identifikáció áll a középpontban.

Összességében tehát célom volt, hogy a határátlépés mozzanatával a jelenkor kihívásainak megfelelő kritikai vizsgálódás irányába tegyek egy lépést: egyfelől tematikusan, azaz a dolgozat folyamán vizsgált területek, a különböző műfajok, az eltérő társadalmi szerepek, illetve a gyarmatosított-gyarmatosító között húzódó tényleges földrajzi illetve társadalmi határvonal átlépése révén, az ezek által felvetett kérdések tisztázása – és adott esetben újabb kérdések megfogalmazása – során, másfelől módszertanilag, a spektrumszerű fogalomhasználat segítségével. Ezalatt az előjel nélküli kontra-kolonizációval együttjáró poszt-posztkolonializmus fogalmának, valamint a szigorú kategorizálási elvek helyett a spektrumrendszerű fogalommeghatározási elvnek a bevezetését értem. Stuart Hall, a *When was "the post-colonial"?* kérdés kapcsán fejti ki, hogy a posztkolonializmus jelentősége

¹² Vö. MCLEOD, *i.m.* 13.

éppen abban rejlett – és fontos itt múlt időt használni –, hogy „visszautasította az 'itt' és 'ott', az 'akkor' és 'most', az 'otthon' és 'idegenben' perspektívát tükröző fogalmak használatát.”¹³ Így, ahogyan Hall is javasolja, a hagyományos binaritást, a centrum-periféria felosztottságot felváltja egy „átlósan keresztezett kapcsolatrendszer” („lateral and transverse cross-relations”), amelyben a „globális és a lokális kölcsönösen újraformálják és újraszervezik egymást”.¹⁴ Ennek a kölcsönös újraformálásnak alapfeltétele pedig nem más, mint a határok átlépése.

4. A disszertáció témakörében megjelent publikációk

„Wintle, C. (2013). Colonial Collecting and Display. Encounters With Material Culture From the Andaman and Nicobar Islands.” New York: Berghahn Books, 2013. 978-0-85745-941-1 (Book review) in *ASEAS - Österreichische Zeitschrift für Südostasienwissenschaften*, 7(2014)1: p. 133-136, 2014
Elérhető: <https://aseas.univie.ac.at/index.php/aseas/article/viewFile/285/101>

“Intertextualitás mint kanonizációs tényező” = *Tavaszi Szél DOSZ Konferencia kötet*, Budapest, 2013

„A Victorian Lady Traveller. Isabella Bird in South East Asia” = *Tavaszi Szél DOSZ Konferencia kötet*, Budapest, 2012

“Párbeszéd a kánonról, kanonizációról, kánoncsinálókrol – Rejtő ürügyén” *Kultúra és Kritika*, 2012
Elérhető: <http://kuk.btk.ppke.hu/hu/content/p%C3%A1rbesz%C3%A9d>

¹³ HALL, *i.m.* 247 „Its theoretical value lies therefore precisely in its refusal of this 'here' and 'there', 'then' and 'now', 'home' and 'abroad' perspective.” Az angol mondat jelen ideje ellenére a magyar fordítás múlt ideje nem csak a címben használt 'was' miatt, hanem az idézett mondatot megelőző szakasz befejezett jelene (Present Perfect) miatt is indokolt. (“the histories of imperialism *have thrived*”, “the concept of 'post-colonial' *has done so much*”)

¹⁴ *Uo.*